

Шкільна бібліотека

РАЙОННИЙ МЕТОДИЧНИЙ КАБІНЕТ
ВІДДІЛУ ОСВІТИ
ЧЕРКАСЬКОЇ РАЙОННОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ЧОРНЯВСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ КОМПЛЕКС
«ДОШКІЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД-ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ
ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ ЧЕРКАСЬКОЇ РАЙОННОЇ РАДИ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історичний екскурс «А чи знаєте Ви Черкащину?»

(Мандрівка від **А** до **Я**)

ІННОВАЦІЙНИЙ ПОШУК ОСВІТЯН ЧЕРКАЩИНИ - 2020

**РАЙОННИЙ МЕТОДИЧНИЙ КАБІНЕТ
ВІДДІЛУ ОСВІТИ
ЧЕРКАСЬКОЇ РАЙОННОЇ ДНРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ**

**ЧОРНЯВСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ КОМПЛЕКС
«ДОШКІЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД-ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ
СТУПЕНІВ ЧЕРКАСЬКОЇ РАЙОННОЇ РАДИ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ»**

Історичний екскурс «А чи знаєте Ви Черкащину?»

*(Мандрівка від **А** до **Я**)*

м.Черкаси

Автор

Гриняк Ніна Олександрівна, бібліотекар Чорнявського
НВК «ДНЗ-ЗОШ I-III ступенів» Черкаської районної
ради

Рецензент:

Сімончук Тетяна Юріївна, методист районного
методичного кабінету відділу освіти Черкаської
районної державної адміністрації

У посібнику презентовано авторську програму гуртка «Заграва», яка розрахована на 3 роки за такими розділами: «Культура рідного краю», «Літературно-мистецьке краєзнавство» та «Історичне краєзнавство».

Посібник «Історичний екскурс «Мандрівка від «А до Я» створений для популяризації історичного надбання Черкащини, культури, визначних місць та постатей Черкаського краю з метою формування інформаційної, бібліотечно-бібліографічної та читацької культури здобувачів освіти, учителів, бібліотекарів на основі інноваційних технологій та є досвідом роботи шкільної бібліотеки Чорнявського НВК «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I-III ступенів Черкаської районної ради. Шкільне краєзнавство – це освітньо-пізнавальна, пошукова, дослідницька, суспільно корисна праця учасників освітнього процесу під керівництвом учителя, спрямована на вивчення ними природи, суспільно-економічного життя, історії і культури свого рідного краю.

Рекомендовано для використання в роботі педагогів, бібліотекарів, учнівської молоді, керівників краєзнавчих об'єднань, гуртків, клубів військово-патріотичного напрямку

*Схвалено Радою районного методичного кабінету
Відділ освіти Черкаської районної державної адміністрації
Протокол від 16.03.2020 № 3*

ЗМІСТ

1. Вступ	4
2. Історичний екскурс	
А «А чи знаєте Ви Черкащину?»	6
Б Братська могила	8
В Вишивка	9
Г Гайдамацька Медведівка	10
Д Дуб Максима Залізняка	12
Ж Живун і Головкивка	13
З Замкова гора	15
І Іван Піддубний	16
К Кам'янка	17
Л Лялька-мотанка	18
М Музей однієї книги в Черкасах	19
Н Нарбут Данило і Черкаси	21
О Оршанець	23
П Петриненко Діана. Золотий голос Драбівщини	25
Р Ріки Черкащини	27
С Сковорода С. і Черкащина	29
Т Три криниці	31
Ф Феодор Киба	32
Х Холодноярська республіка	34
Ц Церква Іллінська	37
Ч Чудодійна криниця	39
Ш Шевченко Т. і Черкащина	40
Щ Щит Вітчизни	43
3. Література	45

Вступ

Краєзнавство є і завжди буде вагомим компонентом у сучасній українській освіті, у вихованні національно-свідомих молодих громадян нашої держави. Це важливий інструмент і духовного впливу на формування патріотичних почуттів підростаючого покоління, сприяє творенню національного змісту школярів.

Відомі слова українського поета Максима Рильського «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього» є девізом членів історично-краєзнавчого гуртка «Заграва», що працює вже 17 років у Чорнявському навчально-виховному комплексі.

На заняттях юні краєзнавці вивчають історію свого краю, обряди і традиції, досліджують власний родовід, займаються краєзнавчими пошуками. За результатами системної і послідовної із року в рік краєзнавчої освіти, пошукової та дослідницької роботи гуртківців в школі створено і діють музейні кімнати: музейний куточок історії села Чорнявка, галерея Пам'яті, музей – українська Світлиця, Шевченкова світлиця. Екскурсоводами у них працюють члени гуртка «Заграва».

Отже, «через конкретне, близьке і рідне сягнути великого, загальнодержавного» (Захаренко О.А.) і є один із шляхів формування патріотичних та громадянських почуттів учнів.

Шкільне краєзнавство виконує такі специфічні завдання:

- сприяє міцному засвоєнню учнями основ наук;
- допомагає виховувати духовність, моральність, національну свідомість;
- формує міцний учнівський колектив, об'єднаний спільною метою;
- завдяки пошуковій роботі, збору матеріалів з історії краю, відбувається поповнення музею, архівів, краєзнавчих куточків, кабінетів;
- прищеплює учням інтерес до дослідницької роботи;
- здійснюється суспільно корисна праця (догляд за пам'ятниками, шефство над ветеранами, учасниками бойових дій та їх семей);
- організовуються виставки, куточки, музеї та поширюються знання про рідний край.

Шкільне краєзнавство – це освітньо-пізнавальна, пошукова, дослідницька, суспільно-корисна праця учасників освітнього процесу під керівництвом учителя, спрямована на вивчення ними природи, суспільно-економічного життя, історії і культури свого рідного краю.

Заняття у гуртку «Заграва» здійснюються на основі авторської навчальної програми, яка розрахована на 3 роки за такими розділами: «Культура рідного краю», «Літературно-мистецьке краєзнавство» та «Історичне краєзнавство».

Посібник «Історичний екскурс «Мандрівка від «А до Я» створений для популяризації історичного надбання Черкащини, культури, визначних місць та постатей Черкаського краю з метою формування інформаційної, бібліотечно-бібліографічної та читацької культури здобувачів освіти, учителів, бібліотекарів на основі інноваційних технологій та є досвідом роботи шкільної бібліотеки Чорнявського НВК «Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I-III ступенів Черкаської районної ради. Шкільне краєзнавство – це освітньо-пізнавальна, пошукова, дослідницька, суспільно корисна праця учасників освітнього процесу під керівництвом учителя, спрямована на вивчення ними природи, суспільно-економічного життя, історії і культури свого рідного краю.

Мета посібника – викликати у гуртківців зацікавленість до проведення самостійних досліджень маловідомих сторінок історії, закріпити вміння і навички пошукової роботи; надавати вихованцям краєзнавчі знання, звички і вдосконалити певні вміння і навички екскурсійної роботи, виховувати в учнівської молоді патріотизм, високі моральні якості, національну свідомість.

Використання даного матеріалу спрямоване на допомогу у вивченні таких предметів як українська література, історія, географія, художня культура.

Посібник розрахований для використання в роботі педагогів, бібліотекарів, учнів, керівників краєзнавчих об'єднань, гуртків, клубів військово-патріотичного напрямку, що працюють у закладах загальної середньої освіти школах та позашкільних закладах Міністерства освіти та науки України на території Черкас та Черкаської області.

Історичний екскурс

«А чи знаєте Ви Черкащину?»

(Мандрівка від **А** до **Я**)

А

А чи знаєте ви Черкащину?

Наша Черкащина – благословенна земля центральної України. Одна лиш назва сповнює серця українців гордістю і любов'ю. Піднімає національний дух, пробуджує історичну пам'ять. Тут кожний камінь, гай, урочище, село чи хутір, кожна лісова стежина дихають величчю віків, героїкою дідів-прадідів, волелюбством і прагненням до свободи.

Назва області тісно пов'язана з історією всього українського народу. Були часи, коли українців називали черкасами. Любити свій край черкасцям досить легко. Його є за що любити. «Але мало любити свій рідний край, його треба знати» (М. Рильський). Це не тільки збагачує людей знаннями і звеличує їх, а й служить своєрідним містком між минулими, нинішніми і прийдешніми поколіннями. Тож, познайомимось з нашим прекрасним краєм через історичну абетку.

Черкащина!

Земля батьків священна.

Прозріння долі,

Вранішня роса,

Твій голос – то мелодія джерельна,

Шевченка геній, широчінь Дніпра.

Блакитна квітка,

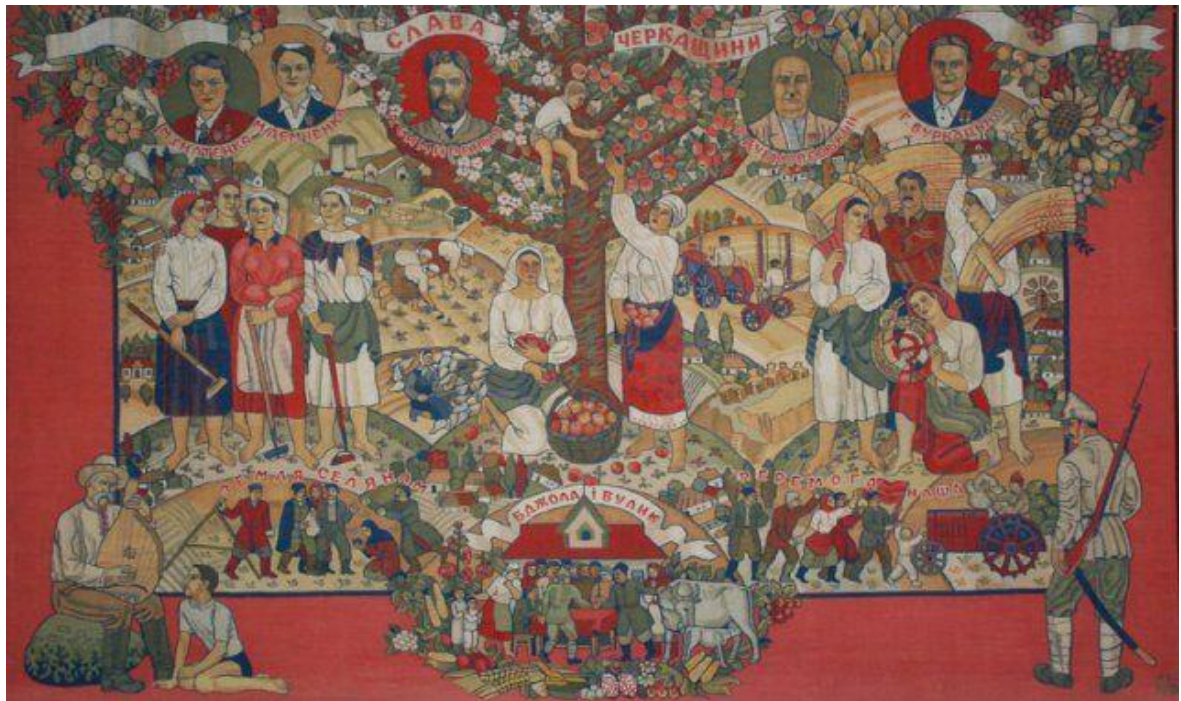
Серце України,

Богдана клич і крізь віки луна,

І Симоненка горде: «Ти – людина!»

Допоки світу, пісні і життя!

Черкащина вабить своєю чудовою природою, славною історією, цікавими місцями та видатними людьми, народними звичаями і обрядами, піснями та переказами.

Б

Братська могила

Братська могила мирних жителів хутора Буда, які загинули від рук фашистських окупантів, розташована на околиці хутора поблизу дуба Залізняка.

Це пам'ятка жахливої трагедії, яка сталася тут 18 червня 1943 року, коли загін гітлерівців оточив хутір. Жителів було поділено на дві групи: працездатних відправили на роботу до Німеччини, а дітей, хворих і стариків – 82 мирні особи - розстріляли. Не пощадили навіть Марію Проценко, яка вночі народила дитину. В пам'ять загиблих на братській могилі споруджено пам'ятник.

І стала мати на порозі,
А в пелюшках малятко на руках
До серця тулить у тривозі.
В її очах і розпач, й туга-плач.

В

Вишивка

Українська вишивка — один із видів народного декоративного мистецтва, це поклик предків, це код української нації. Сучасна народна художня вишивка на Черкащині — один із найрозвинутіших видів декоративної творчості.

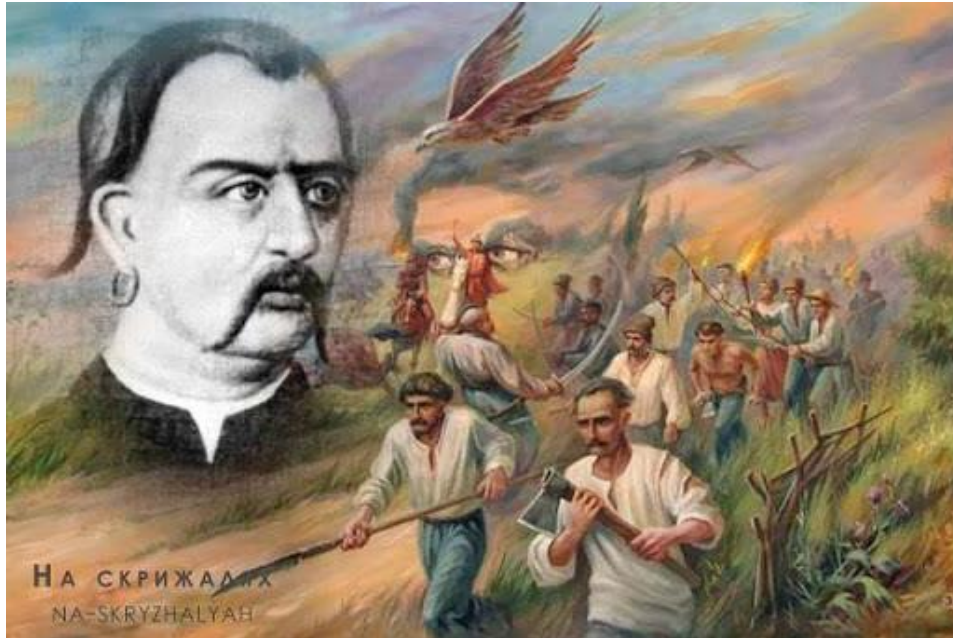
Рушнікова творчість Олександри Теліженко далеко відома, навіть, за межами України. Її супер-твір – «Рушник національної єдності» розміром 900 x 75 см – це живий і діючий оберіг, історія культури України. Його вишивали більше тисячі майстринь-вишивальниць з усіх областей України.

Вона – заслужений художник України, голова Черкаського обласного осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва України.

Рушники від Теліженко О. у виконанні віртуозних майстринь-вишивальниць її творчої майстерні розлітаються по всьому світу, несучи в нього частинки України.

Г

Гайдамацька Медведівка

Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагріває.

Т. Шевченко

Про минувшину Медведівки дізнаємося у чудовому місцевому краєзнавчому музеї, де представлено велику колекцію матеріалів про цей дивовижний край.

Вже в другій половині 17 століття на карті Гетьманщини значиться містечко Чигиринського полку під назвою - Ведмедівка. Так називається річечка, яка поділяє село на дві нерівні частини.

У 1649 році вже Медведівка стає власністю Богдана Хмельницького.

З 1768 року Медведівка - колиска народного повстання, яке увійшло в історію під назвою Коліївщина. Велику роль відіграло село і під час національно-визвольної боротьби за незалежність України у 1918-1923 роках. 11 лютого 1920 р. тут з'єдналися північна і південна колони Армії УНР,

що побували в Першому Зимовому поході. Медведівка - це місце проведення наради отаманів - холодноярців та керівників Першого Зимового походу Армії УНР.

У центрі Медведівки стоїть пам'ятник «батькові» Максиму Залізняку. Незламний запорожець з високо піднятою головою гордо поглядає з постаменту. Максим Залізняк повернутий до «святого і страшного» Холодного Яру. Це виразна постать ватажка повстанців, захоплює своєю мужністю, безстрашністю, почуттям власної гідності. Збереглась місцина, де стояла його батьківська хата і криниця біля неї з цілющою водою.

Щороку у травні Медведівка збирає завзятих козачат-учасників дитячого краєзнавчо-спортивного свята «Холодноярські ігри».

Щосуботи на центральному майдані Медведівки діє великий ярмарок, де можна придбати екологічно чисті продукти.

Д

Дуб Максима Залізняка

На хуторі Буда буйно зеленіє 1000-літній дуб, названий у народі іменем Максима Залізняка. Стовбур цього вартового Холодного Яру в обхваті 9 метрів, висота крони - більше 30 метрів. Місцеві лісники стверджують, що з верхівки Залізнякового дуба видно обрії відразу чотирьох районів: Чигиринського, Кам'янського, Смілянського Черкаської області та Олександрівського Кіровоградської області.

Цей вартовий «бачив і чув» київських князів: Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Северина Наливайка, Максима Залізняка. Тут гайдамаки клялися боронити рідну землю, отамани Холодноярської республіки присягали віддати життя за волю самостійної України. Приходив до Дуба Залізняка поклонитися і змалювати богатиря Тарас Шевченко.

У 2010 році Дуб Залізняка став призером Всеукраїнського конкурсу «Національне дерево України» (III місце у номінації «Меморіальне дерево України»). Дуб має сильну позитивну енергетику, тож корисно біля нього постояти трішки і відчутти прилив сил і енергії.

Посічений буревіями і часом, весь у шрамах, стоїть він і нині, викликаючи подив і захоплення.

Ж

Живун і Голоківка

Краю мій! Моя домівко!

Рідна серцю Голоківко!

Голоківка - серце Холодного Яру. Розкинулось село на межі Придніпровської височини та Придніпровської низовини на горбистій рівнині, порізаний ярами і балками. Розташована Голоківка за 43 км від районного центру Чигирин. Знамените село унікальним явищем – це головківська кераміка. Біля с. Голоківка були зосереджені великі поклади гончарної глини, з якої виготовляли миски. Тому основою головківської кераміки є миска. Були часи коли у Голоківці співав гончарний круг. Оригінальність та висока художність керамічних розписів головківських майстрів стоїть в ряду найвизначніших в Україні. Сьогодні у Голоківці зупинився гончарний круг. Велика колекція робіт місцевих гончарів зібрані в Народному музеї села.

Зразки головківської кераміки ХХ століття сьогодні можна побачити в музеях Європи, у столиці України - Києві, Черкасах, Чигирині, Суботіві, Олександрівці.

За переказами старожилів Головкивки, поблизу якої знаходиться Отаманський парк, у 1859 році цей райський куточок природи відвідав Тарас Шевченко. Мальовничі краєвиди, ліс, кришталево-чисте повітря притягує сюди шанувальників рідного краю.

Гордість Отаманського парку, що в Головкивці, - мінеральне джерело Живун, яке не замерзає у найлютіші морози. Його життєдайна вода має понад 30 цілющих мікроелементів, омита корінням дубів та берестів. Чималий вміст у ній і срібла. Тому набрана додому вода не псується, а зберігається чистою та свіжою рік і більше.

Біля Живуна є невеличка капличка, у ній та у святій воді хрестять новонароджених дітей. Від негоди сховає дерев'яна альтанка. Для перепочинку тут впорядковане місце, облаштований куточок для вогнища.

Найвище місце Головкивки, піднімаючись від Живуна - Жукова гора, з якої відкривається красивий і величний краєвид. Милуючись, з цього оглядового пагорба, дібровами, лугами, долинами Холодноярщини, не втриматися від захоплених слів: «Ось вона яка, наша мальовнича Україна!»

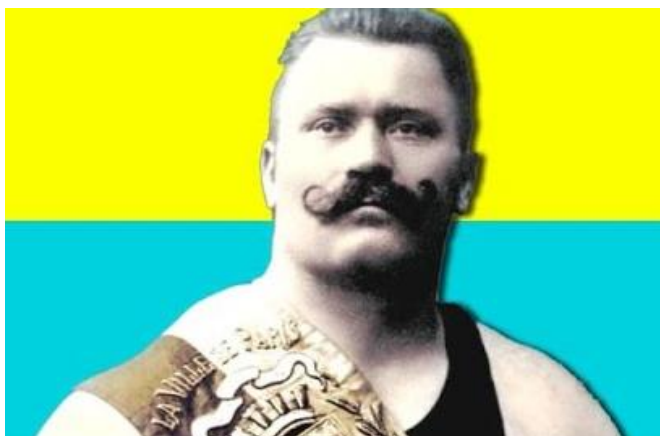
Замкова гора

Ця гора – чудодійне творіння природи, виникло ніби за задумом людини, на допомогу оборонцям рідної землі. Стоїть вона посередині козацького міста Чигирин, ніби великий насипаний курган. В сиву давнину на горі була неприступна фортеця.

За легендою козаки на чолі з Богданом Хмельницьким були оточені на цій горі 100 тисячним ворожим військом. Козаки хоробро боронилися, та от вода скінчилася. Спершу почала гинути худоба, а потім і люди. Раптом сталося диво... Над фортецею з'явилася хмара, блискавка вдарила прямо в гору. Тріснула, розкололася скеля - і звідти забурлила нестримним потоком прохолодна джерельна вода. Це джерело і врятувало козаків від смерті.

Набравшись нових сил, Богдан Хмельницький розгромив вороже військо. На цій горі нині височіє грандіозний пам'ятник Б. Хмельницькому.

Витесаними з каменю стрімкими сходами – їх 214 - можна піднятися на Замкову гору... З її вершини відкривається широка панорама міста і навколишньої місцевості.

Іван Піддубний

Зі спогадів очевидців: «Піддубний – велетенська постать, дужа і велика зростом людина, вирощена щедрою українською природою Черкащини, знаменитий український борець, який був у свій час найсильнішим і найвідомішим у всьому світі».

Івана Максимовича Піддубного називали «Людина – диво», «Іван Великий», «Чемпіон чемпіонів». Народився цей велет на Черкащині у селі Красенівка Чорнобаївського району. Єдиним багатством, що дісталось у спадок Іванові, було богатирське здоров'я і прищеплені з дитинства чесноти – працелюбство, любов до рідного краю і висока моральність.

Секрет непереможності видатного богатиря полягав і у чудовому поєднанні виняткових фізичних даних із високим спортивним стилем, який він сам виробив шляхом наполегливої й тривалої праці. Його залізна стійкість, вага і чіпкість рук дозволяли йому здобувати перемогу за перемогою.

До сімдесятирічного віку, коли він залишив заняття спортом, не припиняв щоденного тренування і дотримувався правильного режиму. Він не палив і не вживав спиртного.

Він залишив по собі легендарну славу атлета, ім'я якого стало символом незламної сили народу. Донині в Україні, коли говорять про людей великої сили, кажуть: «Він - як Піддубний!»

У селі Красенівка Чорнобаївського району, на честь Піддубного, щорічно у серпні проводиться традиційне свято богатирської сили.

К

Кам'янка

Місто Кам'янка на Черкащині – це один із куточків нашого краю, який ми любимо і яким гордимось, далеке і близьке минуле якого викликає постійний інтерес. Його називають містом на скелястих берегах Тясмину. Від цього, напевне, й походить назва .

Тут розгорталася війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, в цих краях розпочалося відоме селянське повстання «Коліївщина». Споконвіку тут жили волелюбні люди, які вирощували хліб і боролися з різними нападниками, долаючи круті схили життя. далеке і близьке минуле якої викликає постійний інтерес.

Окрему сторінку історії Кам'янки 19 століття складає перебування тут поета О.С. Пушкіна і композитора П.І.Чайковського.

Про минуле краю розповідають експозиції історичного та літературно-меморіального музеїв. Численних туристів привертає увагу зелений будиночок, водяний млинок, грот та парк Декабристів у місті, алея сакури. Тому, не випадково, з 1995 року діє Кам'янський державний історико-культурний заповідник.

Л

Лялька- мотанка

«Кожний повинен пізнати свій народ і в народі пізнати себе».

Г. Сковорода

Пізнати свій народ — означає осягнути розумом його історію, звичаї, традиції, обряди, обереги, ремесла як складові етнокультури та духовності.

Лялька-мотанка – це український оберіг, національна іграшка. Це так присмно – тримати в долонях маленьке диво, зроблене власними руками.

Обрядова лялька на Черкащині відродилася, завдяки діяльності майстрів Національної Спілки майстрів народного мистецтва України Наталі Кузьменко та Лариси Теліженко. Свою нову ляльку-мотанку «Жінка життя» Л. Теліженко створила у новому стилі та техніці - виготовила її з клаптиків військових одностроїв. Непридатний вже для використання камуфляж жінці передали бійці із зони бойових дій. Іграшка уособлює берегиню українського роду. Сьогодні серед розмаїття сучасних ляльок народні ляльки з тканини є особливим видом з неосяжною енергетикою, які цілюще впливають на психіку й здоровий розвиток дитини.

Саме тому в наші дні вони стають все більш і більш популярними! Українці вважали, що цей символ приносить їм багатство та успіх, є заporукою добробуту, щасливого родинного життя, й захисту від злих сил!

Цікаво, що деталі ляльки-оберегу, дотепер виготовляються без застосування голки.

Музей однієї книги в Черкасах

У світі існує багато унікальних музеїв, пройти повз які просто так - не виходить.

Нам пощастило, адже саме в Україні, в Черкасах більше ніж чверть століття діє єдиний у світі, унікальний музей однієї книги.

На розі вулиць Хрещатик і Байди-Вишневецького розташований один із небагатьох у місті старих будинків з елементами неокласичного стилю. Саме з будинком купців Цибульських і пов'язана історія створення музею, присвяченого одній книзі «Кобзар» Тараса Шевченка. Про це свідчить меморіальна дошка на будинку музею.

Біля витоків ідеї та створення музею стояла Ольга Михайлівна Шарапа, що є прапраправнучкою Тараса Шевченка по братові Микиті, і саме вона очолює заклад від часу його заснування.

У світі збереглося лише декілька примірників першого «Кобзаря» (1840), тому один з них є гордістю черкаського музею і є найціннішим експонатом, раритетним виданням, що вийшло друком зовсім невеликим накладом (і той, згодом, арештували й вилучили). Примірника «Кобзаря» 1840-го року не мав

навіть Т. Шевченко. Щодо перекладів «Кобзаря», то їх є в музеї близько ста сорока.

Наукові співробітники музею пропонують відвідувачам не лише цікаві змістовні екскурсії, а й цілий ряд тематичних занять для школярів, нові художні виставки та друковані видання. Саме в Музеї можна знайти і єдину в Черкасах українську книгарню. Господарює в ній пан Володимир, який у межах відведеного для книжкового магазину простору намагається забезпечити читачам найширший вибір продукції: від класичної й сучасної художньої літератури до підручників і словників.

Н

Нарбут Данило і Черкаси

Почесний громадянин м. Черкаси

Данило Нарбут був сином українського художника-графіка Георгія Нарбута. Народившись в Петербурзі у 1916 році, Данило Нарбут неодноразово слідом за батьком повторював: «Хочу віддати Україні всі свої сили».

Данило Георгійович Нарбут – народний художник України, лауреат Шевченківської премії у галузі образотворчого мистецтва за портретні серії «Сподвижники Б.Хмельницького», «Гетьмани України», а також за філософсько-історичне полотно «Страшний суд», високохудожні картини «Вибори кошового» та «Покрова Богородиці».

З 1965 по 1998 рік Данило Нарбут жив у Черкасах і не переставав милуватися у своїх картинах українським селом, небом, городами, хатами, людьми на базарах, рідною для нього Черкаською землею. Тридцять п'ять років він віддав театрові, п'ятнадцять із них – на посту головного художника Черкаського музично-драматичного театру імені Т.Г.Шевченка.

У 1998 році Нарбут Данило Георгійович посмертно нагороджений пам'ятним знаком «За заслуги перед містом Черкаси» I ступеня. Неоціненний вклад митця і у відродженні духовності України, визнаний авторитет в сценічно-декоративному мистецтві, вагома є і культурна спадщина видатного майстра пензля для нащадків багатьох поколінь Черкащини, який був взірцем патріотичного ставлення до рідного міста», ставши при цьому почесним громадянином цього міста.

У Черкаському художньому музеї створено «Нарбутову світлицю», яка не лише знайомить зі зразками творчості митця, а й знайомить із його життєписом. У Черкаському обласному краєзнавчому музеї, на 4 поверсі, виставлено роботи Нарбута з серій «Черкаський базар», «Гетьмани України».

Оршанець

Це селище Черкаської міської ради Черкаської області з навчальним центром підготовки особового складу Державної прикордонної служби України імені генерал-майора Ігоря Момота, керівником якого він був. Черкаси - місто його дитинства, з якого І. Ф. Момот вирушив назустріч вічній славі.

За 25 років на базі Навчального центру підготовлено більше 90 тисяч молодших спеціалістів для органів охорони кордону. Центр підготовки є осередком міжнародного співробітництва, підтримуються зв'язки із зарубіжними навчальними закладами.

Про центр під керівництвом Ігоря Момота дізналася не лише вся Україна, а й світ. На базі «Оршанця» почали проводитися спільні з ОБСЄ, ООН та іншими міжнародними організаціями курси, на яких ділилися досвідом не тільки українські прикордонники, а й силовики із США, Польщі, Швеції. Білорусії Німеччини, Молдови та інших держав. Створені чудові умови для навчання та проживання. Є обладнаний сучасний мультимедійний тир, що дозволяє проводити практичні вправи як пневматичною так і військовою зброєю.

Тут створено розкішний, з огляду на приміщення та величезну кількість експонатів, Центральний музей Державної служби України. Зараз у ньому є зала, присвячена АТО та Ігорю Федоровичу Момоту...

«Наш батько» - так називали прикордонники свого командира, який зі своєї останньої відпустки повернувся в зону АТО. Поки Ігор Момот був живим – не загинув жоден з його підлеглих. Вони буквально боготворили українського офіцера, справжнього воїна, який назавжди стане для всіх легендою...

«Своїм життям і загибеллю офіцер-прикордонник Ігор Момот довів небайдужість до України, зробивши крок у вічність історії України» - так пише про героя Ігоря Момота чудова книга А. Кравця «Генерал Момот: Наш МІФ».

П

Петриненко Діана

Золотий голос Драбівщини

Її аплодували стоячи не тільки в Україні, а й Італії, Франції, США. Народна артистка України, лауреатка Державної премії ім.Т.Г.Шевченка, професор, видатна співачка – і скромна, делікатна, інтелігентна людина. Щира, безпосередня — справжня, родом із Черкащини, де соловейком тьохкає щемка дівоча пісня – все це про Діану Петриненко. Батько називав її: «Мій солов'їний голосочок». На пасовиську дітлахи, з якими разом корови пасла, неодмінно просили заспівати «як патефон».

Її неповторне рідкісне сопрано лунало у вокальних творах М. Лисенка, Я. Степового, К. Стеценка, Дж. Верді, Д. Січинського, С. Рахманінова, М. Глінки, О. Білаша, Г.Майбороди.

Професор Д.Г.Петриненко підготувала цілу плеяду талановитих українських виконавиць. Її унікальна вокальна школа дала можливість українським артистам заявляти про себе на весь світ.

До її професійної думки завжди прислухався й чи не найголовніший її учень у творчості й житті – один із найталановитіших українців, автор невмирущого хіта (неофіційний гімн України), відомий співак і композитор, син Тарас Петриненко.

Діана Петриненко над усе любила виступати в Україні. Будучи великою українською патріоткою, 21 січня 1990 р. вона разом з мільйонами українців та українок творила Живий ланцюг на честь Акту Злуки, що з'єднав тоді всю Україну. Стояла мало не день і ніч під Верховною Радою, коли українці домагалися проголошення Незалежності.

Вона була цілісною і красивою людиною: зовні, своїм талантом, багатогранним внутрішнім світом. Нам залишився неповторний, золотий український голос. Голос нашого Соловейка.

Р

Ріки Черкащини

Ріки Черкащини, вода барвінкова,
Скільки в вас легкості, гри та юрми!
Сині струмочки, мов стрічки шовкові,
Край прикрашають, дарують пісні...

В межах Черкаської області протікає 1038 річок. Головною і найбільшою з них, що майже навпіл перетинає область, є Дніпро.

А я дивлюсь, не надивлюсь ніяк
На тебе, Дніпре мій, моя колиско!

Ф. Руденко

Дніпро на нашій території приймає з правого боку за течією Рось, Вільшанку, Тясмин; з лівого – Сулу, Супій, Золотоношку, Чумгак. На заході

Черкащини течуть Південний Буг, Гірський і Гнилий Тікич, Шполка, Велика Вись, Ятрань. Такому чудовому і прекрасному явищу, як наші ріки, поети присвятили багато віршів, в яких вони передають свої почуття любові, краси і шани.

Життєдайна вода в тебе, **Рось**,
Бо ти річка Івана Нечуя.

І. Дробний

Удар, мій **Тясмене**, прибоєм
В загати й греблі навесні!

О. Зеленько

Там, де **Ятрань** круто в'ється,
З-під каменя б'є вода.

Г. Діхтяренко

Тече **Супій**, то райдужний, то чорний,
І крижнями легкий туман ляка.

Н. Віргуш

А ти вже, **Прип'яте**, розп'ята,
А ти вже Прип'яте, в загатах:
Ані напиться, ні вбresti...
Хай буде проклятий на світі
Страшним прокляттям усіх рік,
Хто на біду тебе прирік!

О. Зеленько

Крім цих, порівняно великих річок, відомі і зовсім маленькі: Ревуха, Удич, Лиственка, Росава, Ірдинка, Тальянка, Оржиця, Кропивна, Гнилий Ташлик, Конелка, Бурта, Попівка, Малинівка, Барабашка, Вільхівка, Сухий Згар, Каврайка, Лаврусиха, Вербівка, Синюха, Нипавка, Гончариха, Маньківка, Цибулівка, Юшка, Шарка, Сріблянка, Білашка, Машкиболота, Машурівка, Ропотуха, Синиця, Журбинка, Небелівка, Кам'янка, Кублич, Сорока, Субота, Гнилий Товмач, та багато інших.

Сковорода Г. і Черкащина

І зроблю маленьку книжечку;
Хрестами і візерунками з квітками
кругом листочки обведу
та й списую Сковороду...

Т.Г. Шевченко

Ось так символічно, саме із цього Шевченкового подання починається наш шанувальний хід до Сковороди. Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ – нацією, країна – державою. Ми пишаємося тим, що у село Коврай Золотоніського району Черкаської області привела доля студента Києво-Могилянської академії Григорія Сковороду, який у панському маєтку вчив і настановляв протягом п'яти років малого Василька – сина Степана Томари.

Вдячні селяни бережуть пам'ять про мрійника, лірика і назавжди нашого сучасника Г.С.Сковороду. У Ковраї Сковорода написав більшість поезій із

«Саду божественних пісень». Вулицю, яка стелиться повз колишній маєток Томарів (від нього залишився лише викопаний ще в ті часи погріб, у якому й по сьогодні учні зберігають вирощену ними влітку городину), назвали Сковородинівською і дали ім'я поета пам'ятці садово-паркового мистецтва.

Сьогодні із тіні дерев вихоплюється на сонце погруддя філософа роботи скульптора І. Кавалерідзе. На будинку місцевої школи вирізняється меморіальна дошка, а в школі - клас з вікнами на річку й ліс віддано під кімнату-музей філософа.

Чим більше час віддаляє від нас Сковороду, тим ближчим і зрозумілим стає його неголосне і вдумливе слово. Його книги, пісні, афоризми стають потрібними у житті людей, які, як і Сковорода, не дають себе впіймати світові підступництва і ненависті.

Т

Три криниці

Це історично-гідрологічна пам'ятка в с.Суботів Чигиринського району Черкаської області. Довга суботівська вулиця веде до знаменитих трьох криниць. У глибокій долині, серед потемнілих дубів, в оточенні верб та ясенів, три криниці викопані за наказом Богдана Хмельницького в честь спільної боротьби українського, російського і білоруського народів у визвольній війні проти польської шляхти. Вони входять до національного історично-культурного заповідника «Чигирин».

За переказами, якщо біля них загадати три найпотаємніші бажання й напиться води із трьох криниць, - вони обов'язково здійсняться. До речі, воду тут набирають і п'ють продовгувастим дерев'яним черпаком, який місцеві жителі називають чигирем.

Мальовничий ландшафт, створений природою: лісовий масив, відкриті території та лугові зони біля річки створюють незабутнє враження відвідувачів.

Феодор Киба

**Преподобномученик
(24.06.1886 – 14.01.1938)**

Це маловідомі цікаві події у нашому населеному пункті – с. Чорнявка Черкаського району Черкаської, про видатних людей нашого села, які були значимі у різні періоди становлення України.

Святий мученик народився 11 червня 1886 року в сім'ї селянина, мешканця села Чорнявка Чигиринського (на той час) уїзду на Київщині. Батько його – Марк Киба – віруюча і працьовита людина, він виховував дітей у любові до Бога і праці.

Феодор змалку мав видатний голос, який згодом привів його до служби у церкві, але, як згадує святий, у його житті була головна тяга – до чернецького життя. Батько не перешкоджав йому, але лише коли йому виповнився 21 рік подався до Жаботинського Свято-Онуфрієва монастиря.

Через чотири роки він був запрошений єпископом до Житомира, де жив у єпископському домі і співав у церковному хорі. Певно, тоді ж був висвячений у сан диякона. В Черкасах спочатку служив у Свято-Миколаївському храмі, потім в Пречистенській церкві на Казбеті, у єдиному канонічному храмі Покрови Божої Матері. Тут збиралися всі, хто був вірний Православній Церкві: тут він і мешкав – по вулиці Шевченка, 26 поруч з церквою, приймаючи до себе ченців, висланих до Черкас з Києва.

Після закриття у 1933 році церкви отець Феодор постійного приходу вже не мав. Але люди його добре знали і запрошували до своїх домівок служити панахиди, молебні, інші церковні треби. Він користувався великим авторитетом в духовному осередку: був фактично керівником Черкаської релігійної громади, яка нібито діяла при Пречистенській церкві.

Знайомство з «чорносотенцем-монархістом» – митрополитом Антонієм – неначе клеймо притягувало до Феодора Киби увагу органів. Відтоді він був під пильним оком НКВС. І був «заочно» засуджений до розстрілу за тиждень до

свого арешту. Невідомо, на підставі яких документів 31 грудня 1937 року йому винесли смертний вирок. Рівно за тиждень по тому, під час масового розстрілу Черкаських священнослужителів, опівночі з 14 січня на 15-те, на п'ятдесят другому році життя протодиякон Феодор Киба був страчений.

Реабілітований рівно через 29 років – 13.01.1958 року.

Х

Холодноряська республіка

2020 рік - 100-річчя Холодноряської республіки.

«І повіє огонь новий з Холодного Яру»

Т.Г. Шевченко

Холодний Яр - це урочище в Чигиринському районі, починаючи від с. Медведівка, лісовий масив площею понад 7 тисяч гектарів, який має величезне історичне та природоохоронне значення.

Цей повстанський край був організованіший за інші. В інших - селяни воювали з червоними окупантами стихійно, кожен боронив своє село. Звідси й поразки. А ось Холодний Яр діяв як бойова селянська організація, яка воювала не лише за своє село, а й за Україну. В історії його називають живим уламком УНР.

Історія Холодноряської республіки (1918-1922) є однією з найяскравіших і найкровавіших сторінок у героїчному літописі визвольної боротьби українського народу проти поневолювачів.

Творилася славнозвісна Холодноряська республіка на тих самих землях, у тих же селах, містечках і містах, що й козаччина, гайдамаччина і Коліївщина. До «Холодноряської держави» входили села і хутори, розташовані на території Холодноряського лісового масиву, а саме села Чигиринського, Черкаського та

Кам'янського районів. Однак, цим володіння республіки не обмежувались: керівництво Холодноярської республіки визнавали й прибережні села (вгору по Дніпру до Черкас): Рацеве, Тіньки, Боровиця, Топилівка, Сагунівка, Худяки, Бужин, Леськи та інші чигиринські села, що розкинулися на берегах р. Тясмин: Погорільці, **Чорнявка**, Трушівці, Худоліївка та ін. Підпорядковувалися Холодному яру й отамани з Криворіжжя, Золотоніського, Уманського, Єлисаветградського, Олександрійського, Звенигородського повітів, та теперішній Чорнобаївський район Черкаської області.

Авторитет Холодноярської республіки був дуже великий. Через свою географічну місцевість та своєрідну романтику Холодний Яр становив для ворогів неприступну фортецю. Більшовицькі окупанти називали Холодноярську організацію петлюрівською «Запорізькою Січчю», самі вбачали міцний зв'язок поколінь борців, які у всі часи люто відстоювали волю рідного

краю. І люті тієї ворог відкрито боявся.

Юрій Горліс, легендарний письменник, який сам був учасником холодноярських подій, у книзі «Холодний Яр» писав: «Тут, здається, сажня землі нема, не политого козацькою кров'ю. І населення з козацьким духом, самі українці, - за Україну – очі видеруть...» В Яру й досі витає дух славетних героїв, таких як брати Чучупаки. Родина Чучупак із села Мельники Чигиринського району поклала на вівтар трьох синів: Василя,

Петра і Олексу. Це на їх прапорі був напис: «Воля України, або смерть». Їх усіх гуртом і поодинокі - оті незчисленні тисячі розстріляно і замордовано в таборах. А хто чудом вижив у двадцятих роках – тих добили голодом тридцять третього року. Завдяки роману Юрія Горліса - Горського «Холодний Яр» слава про братів докотилася аж до наших днів. Тепер до Холодного Яру, у с. Мельники Чигиринського району у квітні з'їжджаються тисячі людей, щоб вшанувати всіх славетних борців за волю України біля пам'ятників «Героям Холодного Яру»,

«Горлісу- Горському», «Братам Чучупакам». «Коли я впаду... мою кров вип'є рідна земля, щоб виростити з неї траву для коня того, хто стане на моє місце...». Ці слова Юрія Горліса - Горського, винесені в епіграф книги, можемо, з повним правом, віднести до сотень тисяч відомих і безіменних героїв, які поклали життя за рідну Батьківщину. Коли їхній голос буде почуто, тоді «Повіє огонь новий з Холодного Яру!».

Ц

Церква Іллінська

Стоїть в селі Суботові на горі високій
Домовина України, широка, глибока.

Ото церков Богданова.

Там-то він молився,

Щоб москаль добром і лихом

З козаком ділився...

Т. Шевченко

Іллінський храм – визначна пам'ятка архітектури 17 століття вражає своєю могутньою красою і довершеністю. Це пам'ятка національного значення, візитка Чигиринського краю в цілому.

Перша згадка про церкву припадає на 1653 рік . У літописній літературі є інформація про Іллінську церкву у зв'язку із смертю і похованням Б.Хмельницького. Вона побудована коштом Хмельницького як родова усипальниця й відігравала значну роль в оборонній системі родового замку Хмельницьких. Ця оборонна фортеця має міцні мури, до двох метрів

товщиною. Вікна-бійниці розташовані так, що з них можна було вести вогонь з легких козацьких гармат.

Вимурований храм із місцевого пісковика. Місце для нього вибрано надзвичайно вдало з погляду оборонного, а також містобудівного та художнього.

Іллінська церква – це велична досконала споруда. Наявність фронтонів вишуканої форми відносить церкву до барокової архітектури, поєднаної з європейським ренесансом. Це свідчить про високий художній смак засновника храму.

Доля церкви завжди була співзвучною з долею українського народу. То руйнувалась, то занепадала. Про це свідчить малюнок Т. Шевченка «Богданова церква в Суботові» (1845р.). І коли було спалено частину Суботова – церква залишилась неушкодженою - це залишається таємницею.

1954 року в церкві встановлено символічний надгробок Б. Хмельницького. А в 1990 році на звернення жителів села було прийнято рішення про відновлення служби в церкві. Нині це Українська православна церква Київського патріархату.

Саме цю церкву зображено на звороті купюри «П'ять гривень».

Ч

Чудодійна криниця

Із розповідей старожилів села Чорнявка Черкаського району відомо, що в селі, під лісом є криниця, яка носить назву «Осикувата» і що має вона надзвичайні властивості.

На цьому місці жив священник на прізвисько Осика. Неподалік його хати було джерело, яке люди назвали на честь священника - «Осикувате». До джерела приходили звідусіль люди напитися і набрати з собою води під час тривалої засухи, бо тут завжди була вода.

З часом про джерело всі забули і воно почало занепадати. Місцеві жителі, згадавши про чудодійну криницю, вирішили її відновити. Були залучені спеціалісти, які розчистили джерело. З ініціативи сільської ради встановлено новий хрест, огорожу новозбудованої криниці. Учнями Чорнявського НВК насаджені квіти.

З давніх-давен і до цього часу жителі села разом із місцевим священником, під час тривалої засухи, здійснюють хресний похід до цієї криниці, де здійснюється такий ритуал: біля неї правиться служба з метою викликати дощі, присутні повинні вмитися криничною водою, напитися і збризкати землю поблизу криниці.

Жителі села переконалися, що після таких дій відбуваються зміни в погодних умовах.

Літературна згадка про цю криницю відсутня. Члени історично-краєзнавчого гуртка «Заграва» вирішили дослідити цю історію і записали свідчення місцевих жителів під час походу-експедиції «Криниця».

III

Шевченко і Черкащина

Ти колыска нашого Тараса -
Чарівна Черкаська сторона.

Коли ми згадуємо про Черкаську землю, то говоримо про Шевченка. Його портрет навіть прикрашає герб області. Життя Кобзаря, як і його творчість, були невіддільні від рідної землі. Тут пройшло його дитинство і юність, тут пережив він щасливі і сумні моменти життя. Саме з Черкащини почався шлях Т.Г.Шевченка. Тут він і закінчився. Де б він не був, думками поет постійно повертався до рідної землі.

Черкаси – місто, де, за свідченням самого Шевченка, він був під арештом з 18 до 22 липня 1859р. Тут він написав два вірші – «Сестрі» і «Колись дурною головою», датовані автором 20 і 21 липня. В цей час був виконаний краєвид «В Черкасах».

Подорож Шевченківськими місцями Черкащини:

- Моринці, Шевченкове, Будище, Зелена Діброва, Суботів, Чигирин, Черкаси, Мошни, Канів;
- Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка», с. Моринці;

- реконструйована хата Якіма Бойка, Шевченкового діда, с. Моринці;
- реконструйована хата Андрія Копія с.Моринці;
- скульптури «Писав я вірші в бур'янах» та «Мені 13-ий минало...» с.

Шевченкове;

- літературно-меморіальний музей Тараса Шевченка, с. Шевченкове;
- реконструйована батьківська хата, с. Шевченкове;
- Тарас Шевченко, «Хата батьків у Кириlivці», олівець, 1843р.;
- могила матері Шевченка Катерини с. Шевченкове;
- хата дядька Богорського під захисною спорудою, с. Шевченкове.
- будинок колишньої волосної управи, де під арештом перебував

Т.Г.Шевченко. Нині - станція юних техніків, с. Мошни;

- садиба Енгельгардтів, с. Будище;
 - бронзова скульптура «Козачок Енгельгардта».с. Будище;
 - парк біля помістя Енгельгардта с. Будище;
 - могила Катерини Красицької с. Зелена Діброва;
 - Тарас Шевченко, «Богданові руїни в Суботові», акварель, 1845р.;
 - Тарас Шевченко, «Чигрин з Суботівського шляху», акварель, 1845р.;
 - Тарас Шевченко, «Кам'яні хрести в Суботові», сепія, 1845р.;
 - Тарас Шевченко, «Богданова церква у Суботові», акварель, 1845р.;
 - «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине», «У неділеньку святую», «Великий
- льох», «Заступила чорна хмара», «Холодний Яр», поеми «Княжна» та «Гайдамаки», «За що ми любимо Богдана», п'єси «Назар Стодоля» та «Никита Гайдай» – твори, написані Т. Шевченком у Чигирині;
- «Тарас Шевченко, «Мотрин монастир», акварель, 1845 р. м. Чигирин;
 - Тарас Шевченко, «Чигиринський дівочий монастир», сепія, 1845р. м.

Чигирин;

- «Чигирин із Суботівського шляху», малюнок м. Чигирин;
- офорт «Дари в Чигирині» м. Чигирин;
- пам'ятник Т.Шевченку біля Черкаського драматичного театр;
- Тарас Шевченко, «В Черкасах», олівець, туш, перо, 1859 р.;
- Т.Г.Шевченко «Минаючи убогі села», олівець, туш, перо, 1859р.;

- музей «Кобзаря» Т.Г. Шевченка, м. Черкаси;
- бульвар ім. Тараса Шевченка, м. Черкаси;
- Шевченківський національний заповідник у м. Канів:
- Тарасова гора;
- Канівський музей Тараса Шевченка;
- Тарасова світлиця м. Канів;

Цьому місту на Дніпрових кручах Черкаського краю випало стати останнім прихистком Кобзаря. 22 травня 1861 року Тараса Шевченка перепоховали на Чернечій горі, яка відтоді стала називатися Тарасовою. Це місце, яке відповідало його «Заповіту».

Щ

Щит Вітчизни

У панцерах, з мечами і щитами
Стоять далекі предки перед нами,
Хоч дивно нам дивитись на щити
З двадцять першого століття висоти...

Л. Полтава

«Зі щитом, або на щиті» - фразеологізм, який дійшов до нас ще з давніх часів. Але зміст його не змінився ще від греків – заклик перемогти, або загинути. В перекладі із грецької - це «зброя». Це вид індивідуального захисту від холодної ручної та вогнестрільної зброї у всі часи. Щит важкий, від 6 до 15 кг. В давнину щит використовувала важко озброєна піхота і кіннота в бою із ворогами.

Зараз щити використовуються в спеціальних формуваннях органів правопорядку. Сьогодні нам відомі, на жаль, випадки виготовлення і використання протиударних щитів кустарного виробництва, а саме, зимою 2013-2014 року. Такі щити використовувалися активістами «Євромайдану» в сутичках з «беркутами». І щороку 20 лютого Черкащина схиляє голови перед героями Небесної сотні, серед яких були і наші земляки: Пасхалін Юрій Олександрович, Паращук Юрій Григорович, Віталій Смоленський, Чернець

Віктор Григорович, Горошишин Максим Максимович, Андрій Степанович
Саєнко, Василь Миколайович Сергієнко, Михайло Якубенко.

Герої не вмирають!

Щити, щити! Скількох ви заслонили,
Щоб не зійшли народи у могили
Хай всі серця з'єднаються умиць
У щит Вітчизни – непоборний щит!

Л. Полтава

Література:

Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / За редакцію Б.В. Губського, В.М. Литвина, В.А. Смолія. – К.: Українські пропілеї, 2002. - 656 с.: іл.. ISBN 966-7015-03-3.

Жива традиція: майстри народного мистецтва Черкащини: мистецьке видання / Упорядники О.В. Теліженко., Т.М. Теліженко. – Черкаси.: «Бізнес-стиль», 2009.236 с.: іл. ISBN 966-964-12-20.

Тамара Горб-Дубова. Україна не стала на коліна.- Черкаси: «Відлуння-плюс», 2010. - 150 с.

Кукса Н.В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина XVIII-XX століття /Н.В. Кукса, Я.Л. Діденко. - Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2018. – 300 с. ISBN 978-617-7475-47-6.

Ріки Черкащини: інформаційний вісник для учнів 5-6 класів \Упорядник Івлева Н.Г. – Черкаси: Обласна бібліотека для дітей, 2003.- 11 с.

Черкащина – духовності скарбниця. – К.: ЗАТ «Книга», 2009.- 327 с
ISBN 966-96412-3-9.

Кузик Борис Миколайович, Білошапка Василь Вікторович. Головківка – серце Холодного . - Олександрія: «Голос Православ'я», 2004.- 371 с.

Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання”.- Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви. - Черкаси, 2001.

Похілевич Л. Сказання про населені місцевості Київської губернії : статистичні, історичні та церковні замітки. \ Л. Похілевич – Київ, 1864.

Україна. 500 чарівних куточків, які варто відвідати: путівник. \ Укладач Т. Лагунова. – Харків: «Клуб сімейного дозвілля»,2014. - 405 с.

ISBN 978-966-14-7831-1.

Щербина Микола. Цікава топоніміка Черкащини. – Ужгород : Карпати, 2012. – 88 с., іл. ISBN 978-966-671-312-7.

Шамрай О.Г. Місто на скелястих берегах Тясмину./ О.Г. Шамрай, Г.М. Таран, Л.О. Бондаренко, О.В. Ветров, Ю.Ю. Ляшко, Т.П. Чупак. - Черкаси:

«Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2009. – 244 с., іл. ISBN 978-966-2256-02-4.

Кравець Андрій. Генерал Момот : наш МІФ. – Черкаси: видавець

Третьяков О., 2015. – 96 с. ISBN 978-617-7318-10-0

Карпенко Михайло Макарович. Вісім мандрівок по Черкащині: путівник. – Дніпропетровськ. «Промінь» . 1978. - 70с.

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: путівник. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2013. – 100 с., іл. ISBN 978-966-2783-20-9.

Данило Нарбут : альбом. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2008. – 304 с. ISBN 978-966-493-150-9.

Титаренко Л.І. Чигиринськими шляхами: фотопутівник. –Черкаси: «Вертикаль» ,видавець ПП Кандич С.Г. – 104 с. ISBN 966-8438-62-0.

Паладій Ярослав. Абетка з історії України. / В. Лев. К.: МП «Пам'ятники України», 1993.

